

**PRIKAZI,
RECENZIJE, OSVRTI**

Dawkins dogmatist

ALISTAIR MCGRATH i JOANNA COLLICUT MCGRATH,
*Dawkinsova iluzija? Ateistički fundamentalizam i nijekanje
božanskog*, Teovizija, Zagreb, siječanj 2012., 149 str.

Nakon izlaska knjige *Iluzija o Bogu* Richarda Dawkinsa mnogi filozofi i drugi intelektualci pišu svojevrzne odgovore Dawkinsu. Neki, kao primjerice Terry Eagleton u svojoj knjizi *Razum, vjera i revolucija*, taj odgovor uklapaju u opširniju raspravu o gorućim pitanjima današnje kulture. Drugi, kao Keith Ward u svojoj knjizi *Zašto gotovo sigurno ima Boga*, pišu izravne odgovore Dawkinsu ukazujući na provizornost i neodrživost njegovih stavova. Ovim drugim putem polaze i Mcgrathovi koji u svojoj knjizi, podijeljenoj u četiri poglavlja, „U zabludi o Bogu“, „Je li znanost pobila postojanje Boga“, „Koja su podrijetla religije“, „Je li religija zla“, vrlo oštromunno pokazuju kako je Dawkinsovo znanje o Bogu i religiji, koje tako zdušno napada, iznimno oskudno.

No ta činjenica ne sprječava Dawkinsa da religiju proglasi besmislenim naklapanjem. Štoviše, svjetski priznati popularizator znanosti ne staje na tome. On za religiju kaže kako je opasna i kako truže ljudske umove. Uspoređuje ju s nekim virusom koji je zahvatio čovjekov um i teško ga se iskorjenjuje. Upravo na ove stavove odgovara bračni par Mcgrath. Alistair Mcgrath priznaje da je i sâm bio ateist do studentskih dana kada u njemu počinje polagana preobrazba koja se dovršava nakon stjecanja doktorata iz molekularne biofizike. Tada, umjesto da se nastavi baviti biofizikom, napušta svoje tadašnje zvanje i počinje se baviti teologijom.

Glavna je poruka *Iluzije o Bogu* kako je Bog psihotični delinkvent kojeg su izmislili ludi i zalučeni ljudi, kako je vjera slijepo povjerenje u nedostatku dokaza ili čak nasuprot dokazima. To je ostatak iz djetinjstva čovječanstva koje će se nadići kada ljudi dosegnu prosvijetljenu razinu razumnosti uz pomoć suvremene pozitivne znanosti. Koliko je ova otrcana Feuerbachova, Comteova i Freudova floskula koju Dawkins preuzima netočna, pokazuje i činjenica da je postotak onih koji vjeruju

u Boga u Americi veći nego ikada dosad. Ovu činjenicu Mcgrathovi preuzimaju od američkoga humanističkog pisca Michaela Shermera.

Autori također ističu Dawkinsov stav kako se djecu ne bi trebalo poučavati religiji u ranoj dobi zato što djeca tada upijaju sve što ime se kaže i kasnije postaju zagriženi vjernici neosjetljivi na dokaze. Jedini problem ovoga stava jest to što Dawkins predlaže usađivanje druge dogme u mlade neoblikovane dječje umove, dogme o tome kako znanost može objasniti cjelokupnu zbiljnost i kako nam za razumijevanje zbiljnosti nije potrebno ništa osim znanosti. Za ovo je usko vezana i dogma o teoriji evolucije kao jedinome pravome i znanstvenome načinu objašnjena nastanka i razvitka života na Zemlji.

Ovdje dakle nije riječ o znanstvenome zahtjevu da se djeci ne servira ništa osim čistoga znanja, dobivenoga znanstvenim istraživanjem, koje će biti podložno ispravku kada istraživanja pokažu drukčije. Naprotiv, riječ je o zamjenjivanju jedne dogme drugom. Ono što je loše jest činjenica da se jedno učenje, čije su glavne postavke ljubav prema svomu bližnjemu, pravednost i krajnji smisao što ga daje najveće biće koje svijet stvara i za njega se brine, zamjenjuje drugim, kudikamo strašnijim učenjem. Po ovome drugom učenju mi postojimo u bezbožnome, materijalističkome i determinističkome svijetu u kojemu nema mjesta za nikakve vrijednosti; glavne su vrijednosti vlastiti probitak i korist, bez obzira koliko će to biti štetno za druge. Ovaj nazor nužno vodi u nihilizam pa je zbog čisto praktičnih razloga lošiji izbor za poučavanje nevine dječice, ne ulazeći koliko je koji svjetonazor istinit. Mcgrath to lijepo formulira u obliku kratkoga pitanja: „Je li najbolji način rješavanja vjerskog fundamentalizma uvođenje znanstvenog fundamentalizma?“

Kada god govori o religiji, Dawkins uvijek ono patološko predstavlja kao normalno, šupljine predstavlja kao glavninu, a rubove kao središte. Izvrsni su primjeri za to pogrješno tumačenje Tertulijanova i Lutherova fideizma, čije učenje Dawkins smatra argumentima za stav kako se religija uvijek protivila razumu i razumskomu promišljanju. Dawkins ne može ili ne želi shvatiti dublji smisao ovih stavova, primjerice Lutherova stava da je za čovjekov razum nepojmljiv Božji dar čovjeku – spasenje, bez traženja bilo čega zauzvat. Drugi primjer Dawkinsova poprilično

naivnoga shvaćanja, ovoga puta filozofije, očituje se u njegovoj kritici Anselmova dokaza te Tominih argumenata za Božje postojanje. Dawkins samo ponavlja ono što je već davno rekao Kant, iako ni blizu ne dohvaća Kantovu profinjenost i oštroomnost. On ove argumente uporno shvaća kao znanstvene dokaze, iako ih ni Anselmo ni Toma nisu tako zamislili, te pokazuje kako oni ne mogu imati znanstveno utemeljenje. Promiče mu činjenica da ovi argumenti žele pokazati unutarnju skladnost ideje o Bogu, misao o tome da je svijet zrcalo Boga, stvoritelja ovoga svijeta.

Dawkins smatra da je religija nešto posve slučajno, „paljenje nečega na krivi način“. Problem njegova poimanja religije nastaje zbog uspoređivanja religije s univerzalnom evolucijom. Vidljivo je međutim da Dawkinsu nedostaje ono u što se najviše kune: njegovu pristupu manjka znanstvene objektivnosti i oštrome. Dawkins je toliko znanstveno nepristran da u knjizi od 400 stranica ni na jednome mjestu ne spominje kako je religija donijela barem nekakvu korist čovječanstvu.

Što se tiče Dawkinsova stava da je religija zla, Mcgrath to pobija ističući kako nasilje nije u korijenu nijedne religije, kako je glavna postavka religije koju Dawkins najviše napada, kršćanstva, ljubav prema bližnjemu te kako su iza loših stvari koje se često prišivaju religiji većinom stajali politički a ne religijski razlozi. Mcgrath također navodi da će čovjek, ako se religija ukloni iz njegova života, na njezino mjesto postaviti druge vrijednosti kao što su sloboda, jednakost, novac itd.

Završno, Mcgrath smatra kako je Dawkinsova knjiga najviše namijenjena ateistima čija vjera slabi jer se neki pokret pretvara u fundamentalizam kada osjeća da je u opasnosti; tada on napada vlastite neprijatelje zbog straha od vlastitoga uništenja. On predlaže da na kraju postavimo pitanje koje se nameće nakon opsežnoga razmatranja ove tematike: *Je li ateizam u zabludi o Bogu?*

MATE PENA VA

Izvrstan pregled raznorodnih idejnih orijentacija

Suvremena znanost i vjera – Contemporary science and faith: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa, Mostar, 29. i 30. listopada 2010. Nakladnici: Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti Sveučilišta u Mostaru i Filozofski fakultet Sveučilišta u Ljubljani, Mostar – Ljubljana, 2011., 415 str.

Listopada 2010. godine u gradu Mostaru organiziran je međunarodni znanstveni skup na temu koja artikulira odnos suvremene znanosti i vjere. Skup je trajao dva dana, a okupljeni (izlagači i šira akademska javnost) imali su priliku sudjelovati u punokrvnoj interpretativnoj misli istaknutih autora.

Godine 2011. pod uredničkom palicom Zorana Primorca izlazi i istoimeni zbornik radova – *Suvremena znanost i vjera*. Navedena filozofsko-teološka publikacija možda i nije *a prima vista* „jednopotezni“ sumirajući dokument ovakve problematike uopće. No na temelju svoje sadržajne plauzibilnosti (o čemu ćemo se poslije osvjedočiti) svakako je plodotvoran motiv za književno-stručno prikazivanje. U čemu se tematska gorljivost i sadržajna uvjerljivost zbornika sastoji, daje naslutiti faktografski niz. Naime književno tkivo zbornika čine ukupno 24 rada (ne računajući predgovor i uvod). Kategorizacijski, zbornik je klasificiran na sljedeći način: sedamnaest izvornih znanstvenih članaka, četiri stručna i dva pregledna članka te jedno prethodno priopćenje. Također zbornik je bilingvalno komponiran jer su tri rada od ukupnoga zbroja napisana na engleskome jeziku. Na generiranju tekstova sudjelovalo je 30 autora i koautora iz pet europskih zemalja.

Sintetičan prikaz radova bilo kojega znanstvenog zbornika često zna zvučati panegirično. Međutim kako zbornik otvara svojevrsnim kratkim uvodom mons. dr. Ratko Perić, onda takva stilska osobina i ne će zvučati i suviše neumjereno. Biskup Perić problematiku otpočinje naslovom „Znanost i vjera u dijalogu“. Naime autor propedeutički upozorava, kada je riječ o spoznaji istine sa znanstvene strane, na njezinu potencijalnu isključivost. Pita se o (ne)upitnosti znanstvene samozakonitosti i

samodostatnosti znanstvene verifikacije. Dakle smije li se čovjek (kao kvalitativni skok u prirodi) i cjelokupna zbiljnost podvesti samo pod mehaničke i biološke zakone? Ima li smisla iz znanstvenoga diskursa diskvalificirati čovjeka kao *ens religiosum*? Za rješavanje *prima facie* napetosti između teoloških i znanstvenih istina sugerira se na poznavanje prirodoznanstvenoga i povijesno-objaviteljskoga jezika. Oba rječnika, po autorovu mišljenju, imaju razumsko podrijetlo, odnosno smisao dijaloga između znanosti i teologije može upotpuniti duh poučljivosti. Štoviše, širenje ljudskih obzorja izvan koordinata ovozemaljskoga svijeta moguće je samo kroz prizmu božanske osobe.

O tome kako se znanost i vjera mogu vrlo dobro nadopunjavati i nikako sukobljavati govori i akademik Vladimir Paar u svome radu „O komplementarnosti znanosti i vjere“. Naime teza o stoljetnome suprotstavljanju „napredne“ znanosti i „nazadne“ vjere falsificirana je. To se najbolje ogledava u politički motiviranoj zabludi u slučaju Galilea. Štoviše, Toma Akvinac i Kuzanski bili su kopernikanski raspoloženi glede pitanja vezanih za astronomiju, i to dovoljno govori o prisnosti Crkve i znanosti. Isusovac Lemaitre i augustinac Mendel, iako članovi institucionalne Crkve, zadužuju znanost konstituiranjem kozmologije i genetike. S druge strane realnost dogmā i zabluda u znanosti potkrjepljuje činjenica nedeterminiranosti prirode. Otisak determinističkoga kaosa i statističkoga kvantno-fizikalnog nedeterminizma duboko sumnja u onu naslijeđenu neograničenu moć znanosti. Kazao bi slikovito akademik Paar: ni „fahidiotizam“ znanstvenika ne može pomisliti odgovoriti na pitanje: „Zašto temeljni prirodni zakon sadrži konstantu upravo u takvu ‘usku’ prozoru vrijednosti koji omogućuje pojavu Zemlje i čovjeka?“ Zaključuje da znanstveni dokaz ne može biti u suprotnosti s vjerom; štoviše, holistički pristup sveukupnoj zbiljnosti ne će biti osobita subverzija.

Rad „Prethodnice znanosti i vjeri“ autora Nikole Stankovića naglasak stavlja na supstancijalnost ljudskoga subjekta kada je riječ o znanstvenoj djelatnosti te ljudskome činu vjerovanja. Oba čina eminentno su ljudska. Pita se postoje li izvornije spoznaje od prirodoznanstvenih. Je li odnos znanosti i vjere istovjetan odnosu razuma i vjere? Autor zaključuje da znanstvene spoznaje i vjerske istine nisu jednakopravne te do

sukoba, ako se izbjegne apsolutizacija, ne bi trebalo doći. Olga Markič u svome tekstu „Znanost i religija: područje kognitivne znanosti“ propituje novija istraživanja vezana za utjecaj kognitivnoga znanja na ljudsko razmišljanje o samome sebi, svijetu i religiji. Okosnicu njezina istraživanja čini Flanaganovo humanističko i znanstveno tumačenje. Interpretira se (ne)spojivost znanosti i religije u tradicionalnome i kognitivističko-znanstvenome pogledu. Srećko Kovač s tekstom „Logika i vjera“ upoznaje nas s bliskom povezanosti vjere i logike na biblijskome primjeru Isusova razgovora sa Samaritankom. Autor tumači pragmatičku funkciju vjere na nacrtu logičke formalizacije te komentira sustavno mjesto vjere u Gödelovu ontologijskome dokazu. Članak „Koncept duha: kritička rekonceptualizacija metafizičke kategorije“ Andreja Ulea razmatra potrebu percipiranja koncepcije duha bez metafizičkih implikacija. Svoje stavove utemeljuje na Hartmannovoj fenomenologiji, Hegelovoj ideji objektivnoga duha, Wittgensteinovoj i Descombovoj filozofiji jezika i uma te Gallagherovu/Grisafievu konceptu društveno-proširene misli.

Ivan Tadić u svome radu „Metafizička pitanja i znanstvena istraživanja“ ističe, kroz povijesno-filozofski *regio dissimilitudinis*, primordijalnost metafizičke dispozicije ljudskoga bića. Duhovno-tematski luk koji se proteže nastavlja u svome koautorskome radu „Znanstveno praznovjerje i smislenost vjere“ Ivica Musić i Mate Buntić. Člankopisci suptilno referiraju o nenormativnosti znanosti za praksu ljudskoga djelovanja. Apsolutizacija (ili supersticija) znanosti ne samo što nije *sensus communis* nego vodi u sunovrat modernoga čovjeka. Autori se pitaju: Mogu li scientističke koordinate prirodnoznanstvenoga svijeta ponuditi dublje razumijevanje zbiljnosti? Ivan Kordić u tekstu „Racionalistička ideologija kao bijeg od izvornoga mišljenja i istinske vjere – filozofske i teološke dvojbe Martina Heideggera“ ističe da prijepornost između znanosti i vjere ponajprije leži u (heideggerovski kazano) filozofskome zaboravu bitka i teološkome zaboravu Boga. Scijentistička ideologija u svome naletu racionalnoga objektiviranja znanja (reduciranja), eksplicira autor, zaboravila je da ljudska mudrost nije ponajprije lako dohvatljiva kategorija.

O evolucijskoj biologiji i ideologiji propituje Tonči Kokić. Pisac nastoji protumačiti korake i posljedice ideološkoga oblikovanje znanstvenih dostignuća pod okriljem scijentizma. „Stvaranje ili evolucija“ članak je Ivana Kešine. U njemu odnos kreacionizma i evolucionizma autor komentira s teološko-filozofskoga, odnosno s prirodoznanstvenoga gledišta. Isključiva disjunktivnost značenja naslovljene tematike ne dolazi u obzir; ona dobiva novi koegzistirajući profil – stvaranje u evoluciji. Znanstvenik Raid Al Daghistani u svome članku „Islam i suvremena znanost“ elaborira povijesnu komunikaciju znanosti i jedne monoteističke religije, islama. Štoviše, stimulacija znanosti raste pojavom navedene religije. Ivan Ševo u radu „Smisleni govor o Bogu u filozofiji Georga Scherera“ monografski reinterpreta kontingentnost ljudskoga bića i nužnost njegove okrenutosti bitku ili svrsi koja svemu daje smisao.

Sljedeći tekst naslovljen je „O Supekovu konceptu odnosa duše i tijela“. U njemu Antonio Poljak artikulira kartezijanski paralelizam Supekovve „nevidljive podloge“, odnosno ljudske duše. „Jezično opojmljavanje iskustva svetoga – prinosi kognitivne lingvistike kognitivnim znanostima u religiji“ u pisanu cjelinu oformio je Benedikt Perak. Autor u radu iznosi načela kognitivnoga proučavanja ontoloških subjektivnih stanja. Primjerice pri izgradnji jezičnoga značenja o iskustvu svetoga nužno je prethodno „koračati“ fenomenološkim iskustvom svetoga. Koautori Tihomir Vukelja, Marijan Šunjić, Stipe Kutleša i Boris Kožnjak načinili su „Probno istraživanje gledišta studenata o odnosu vjere i znanosti“. Ovo na temelju iskustva izgrađeno anketno istraživanje na uzorku od 246 studenata pitalo se o nazorima vezanima za odnos vjere i znanosti. Jedan od rezultata ukazuje na znatno zanimanje ispitanika za raspravu o odnosu vjere i znanosti. Iz Centra za društvena istraživanja stiže rad Srdjana Vukadinovića pod naslovom „Značenje suvremenih empirijskih znanstvenih istraživanja za utvrđivanje stupnja religioznosti u društvu“. Istraživanje ispituje stvarni sociološki karakter recipročnosti broja pripadnika neke religije i stvarne religioznosti u nekome društvu. Takvim kvantitativnim mjerilom složenu pojavu religioznosti teško je precizno odrediti. Goran Pavel Šantek predstavlja se radom „Suvremena znanost i religija: kulturnoantropološki pogled“. U tekstu koji donosi klasifikaciju

antropološkoga poimanja religije jedno od tumačenja svrhe religije kao kulturne činjenice vidi u pružanju utjehe čovječanstvu.

Stručni članak „Društveni fenomeni s religijskom stigmom“ Slobodana Zečevića zorno ukazuje na utjecajnost religijskih predodžaba u stvaranju društvenoga profila. Pojam religijskih stigmā odnosi se na ukupnu strukturu religije (učenje, ritual, obred i organizacija), njezine uloge i utjecaje na razvoj ljudskoga bića. Prethodno priopćenje Šimuna Muse i Marije Vasilj naslovljeno je „Religiozna podvojenost u pjesništvu A. B. Šimića“. U granicama lirskoga stvaralaštva A. B. Šimića autori ukazuju na pjesnikovu religioznu zaokupljenost. O kakvoj je podvojenosti riječ, možda će najbolje posvjedočiti negativan (bezbožan) primjer zaokupljenosti iz pjesme „Prazno nebo“: „Nebo je već dugo praznina, bez Boga i serafina“. Stojan Vrljić u tekstu „Vjera i filozofija u književnome djelu Ive Andrića“ artikulira Andrića kao „idealnoga autora“. Nobelovac iz Travnika u svoj je književni opus, prema Vrljićevim riječima, uvijek integrirao i vjeru kao sastavni dio filozofskoga pogleda na svijet. Zaključuje da je ona nužni dio svjetonazora u stoljetnoj borbi za opstanak Andrićevega čovjeka. Marija Paprašarovski predstavlja se radom „Mitska obmana i kršćanska istina – proučavanje djela s aspekta Girardove teorije mimetičke žudnje“. Autorica se osvrće na glavne Girardove zamisli (trokutna mimetička žudnja, žrtvena kriza, žrtveni mehanizam) te o njima raspravlja u analizi Genetove dvočinke *Splendid's*.

U stručnome članku „Ostvarivanje odgojnih zadataka u nastavi vjeronauka u osnovnoj školi“ Boško Milovanović teorijski razmatra adekvatnost programskih sadržaja i polaznih nastavnih vjeronaučnih tekstova za osnovnoškolce. Vinko Kovačić u svome radu „Terminologija u pobožnostima Velikoga petka“ popisuje i opisuje lokalne termine grada Hvara u vrijeme održavanja procesija. Riječi koje se javljaju u spomenutim pobožnostima slavenskog su ili romanskoga podrijetla. I posljednji članak našega zbornika naslovljen je „Žene u fizici do Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj“. Autorica Ankica Valenta propituje vremenske činjenice i motive uključivanja žena u obrazovni i znanstveni sustav. Naglasak je stavljen na studentice studija fizike. Primjerice prva doktorica znanosti na studiju fizike Sveučilišta u Zagrebu bila je Katarina Kranjc.

Prikazani raznorodni skup znanstvenih i stručnih radova istaknutih autora iz područja društvenih i humanističkih znanosti tvori kvintesen-ciju problematiziranja znanosti i vjere *in genere*. Eksplicirajući pluralno tematski navedeni suodnos, člankopisci su još jednom propitali granice ljudske spoznaje i aktualizirali svijest o neizrecivosti najvažnijih život-nih pitanja. Sinkronijsko-dijakronijsko perspektiviranje i jedinstvena duhovno-politička profilacija zbornika omogućuje izvrstan pregled ra-znovrsnih idejnopovijesnih orijentacija. Nadamo se da će kao takav biti na korist čitateljima i budućim istraživačima.

TONI HERCEG

Novi priručnik za pomoćne povijesne znanosti

VICKO KAPITANOVIĆ, *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*,
Filozofski fakultet, Split, 2012., 464 str.

Filozofski fakultet u Splitu objavio je 2012. godine knjigu *Povijesna vrela i pomoćne znanosti* dr. sc. Vicka Kapitanovića. Knjiga je tiskana na 464 stranice i prva je koja obrađuje najveći broj pomoćnih povijesnih znanosti. Nakon Predgovora i Uvoda slijedi 17 poglavlja te Zaključak i vrlo opširni Prilozi. Na kraju knjige nalazi se Bibliografija i Kazala ilustracija, osobnih imena, zemljopisnih naziva, pojmova i stvari.

U Predgovoru i Uvodu autor ističe kako je knjiga zamišljena kao pripomoć za razumijevanje povijesnih vrela. Zbog toga je ponajprije namijenjena studentima kojima može poslužiti kao odlično pomagalo za profesionalni povjesničarski rad.

U prvome poglavlju, „Od pripovjedačke do znanstvene povijesti“, raspravlja se o postanku i značenju riječi povijest. Ujedno je istaknuto kako danas uglavnom govorimo o četirima vrstama povijesne znanosti i historiografije. Prva je narativna ili pripovjedačka povijest, zatim pragmatična ili poučna, erudicijska ili genetička historiografija, a u novije vrijeme govori se o strukturalnoj ili integralnoj historiografiji čiji je zadatak proučavanje cjelokupnih društvenih zbivanja, a ne samo političkih događaja.

Drugo poglavlje, „Znanstveni pristup povijesnim vrelima“, daje kratak prikaz i odgovor na pitanje što sve podrazumijevamo pod povijesnim vrelom. Vrela se uglavnom dijele na ostatke i svjedočanstva ili izvještaje. Obradba povijesnih vrela obavlja se na trostruk način: kritičko istraživanje i prikupljanje vrela (heuristika), razglabavanje vrela i utvrđivanje činjenica (kritika) i rekonstrukcija zbivanja (sinteza).

Naslov trećega poglavlja glasi „Razvoj pomoćnih povijesnih znanosti“. Taj razvoj započeo je u XVII. stoljeću kada je počelo proučavanje arheologije, diplomatike i paleografije. Tijekom XVIII. stoljeća rabi se pojam *povijesne znanosti*, a ubrzo nakon toga i naziv *povjesničarska pomagala*. U XX. stoljeću neuspješno se pokušao uvesti pojam *povijesne*

temeljne znanosti. Međutim u Italiji se u novije vrijeme sve više rabi naziv *dokumentarne znanosti.*

Četvrto poglavlje nosi naslov „Historijska geografija i kartografija“. Historijska geografija bavi se prostorom i njegovim promjenama prozročnim ljudskim djelovanjem kroz prošlost. Zbog toga ona pomaže pri shvaćanju određenih povijesnih događaja. Uostalom, da bi povjesničar mogao opisati neki povijesni događaj, mora ga smjestiti u određeni prostor. Želimo li vidjeti koliko okoliš može utjecati na povijest, dovoljno je imati na umu otkrića pomorskih zemalja ili velike prirodne katastrofe. Historijska geografija može ponuditi odgovore na pitanja kako zemljopisni položaj može utjecati na razvoj neke političke jedinice ili zašto je prirodni položaj bio presudan za nastanak određenoga naselja. Kako je klima utjecala na život ljudi ili ratne događaje? Kako se putovalo u antici ili srednjem vijeku? Pitanje granica ističe se kao poseban problem kojim se bavi historijska geografija.

Naslov petoga poglavlja jest „Genealogija ili rodoslovlje“. Ona se kao pomoćna povijesna znanost bavi biološkim, krvnim i zakonskim srodstvom pojedinaca. Proučava razvoj njihovih obitelji, roda i plemena te pokušava rekonstruirati rodbinske veze. Genealogija za povjesničara ima neizmjereno značenje jer mu omogućuje da određenu osobu postavi u točno određeno obiteljsko okruženje, prostor i vrijeme. Rodoslovlja su tijekom prošlosti imala veliku važnost, što su možda najbolje pokazali ratovi za nasljednu baštinu u vrijeme apsolutizma. Rodoslovlja su se prikazivala grafički ili likovno, ali postoje i noviji grafički prikazi.

Naslov šestoga poglavlja glasi „Kronologija“. Ona se bavi računanjem vremena, odnosno matematičkim ili astronomskim mjerenjem vremena ili tehnikom nekadašnjega datiranja vremena. Ona je za povjesničara iznimno važna jer mu omogućuje neki događaj točno smjestiti u određeno vrijeme. To je vrlo važno jer su ljudi u različitim razdobljima i u različitim krajevima vrijeme računali na različite načine. Za mjerenje vremena rabili su se različiti sustavi koje zovemo kalendarima. Različiti su bili i načini brojanja godina koje zovemo erom. U uporabi su bili i različiti stilovi, odnosno računanje početka i trajanja godine. Sličan

problem postojao je s označavanjem dana u godini, mjesecu i tjednu, a sati tijekom jednoga dana nisu svugdje jednako trajali.

„Paleografija“ je naslov sedmoga poglavlja. Ona proučava stara pisma na mekanim ili manje trajnim podlogama. Opravdano se može smatrati najvažnijom pomoćnom povijesnom znanosti, a možda je i to razlog zašto joj je autor dao najveći broj stranica. Za povjesničara paleografija ima posebno značenje jer svaki rad na povijesnim vrelima zahtijeva poznavanje paleografije. Pismo se u prošlosti mijenjalo i razvijalo, a znanstveno proučavanje starih pisama započelo je u XVII. stoljeću usporedo s razvojem diplomatike. Autor je donio kratak kronološki pregled razvoja latinskoga pisma od rimskoga razdoblja do novoga vijeka. Posebno su naglašena hrvatska pisma, odnosno razvoj glagoljice i bosanice ili hrvatske ćirilice. Poglavlje o paleografiji završava iluminacijom rukopisa.

Osmo poglavlje nosi naslov „Kriptografija (tajnopis)“ i donekle se nastavlja na poglavlje o paleografiji. Predmet njezina proučavanja jesu načini na koje se određene poruke ili dokumente šifriralo, a ujedno otkriva i načine dešifriranja. Važno je spomenuti da se kriptografija rijetko spominje među pomoćnim povijesnim znanostima, ali kako povjesničar nailazi i na šifrirane dokumente, možda bi to mogao biti razlog da se ubroji u povijesne znanosti. Šifriranje određenih poruka bilo je poznato već u antici. S vremenom se šifriranje usavršilo, a od XIV. stoljeća kriptografija naglo napreduje. Posebno je došla do izražaja tijekom XIX. i XX. stoljeća kada su napravljeni strojevi za šifriranje.

Deveto poglavlje nosi naslov „Diplomatika“. Uz paleografiju diplomatika je najvažnija pomoćna povijesna znanost. Bavi se proučavanjem diploma ili isprava, odnosno listina sastavljenih prema određenim pravilima. Kao znanost diplomatika se počela razvijati u XVII. stoljeću. Isprave se dijele na javne i privatne. Javne su one koje je izdao neki ured javnih vlasti u svečanome obliku i prema određenim pravilima. Privatne isprave nastale su izvan ureda javnih vlasti i uglavnom nemaju svečan oblik. Isprave su se sastavljale prema određenim uzorcima ili formularima, a sadrže unutarnja i vanjska obilježja. Autor je u unutarnja obilježja ubrojio tekst, jezik, stil, a u vanjska podlogu na kojoj se pisalo, pismo, crnilo, različite znakove, pečat i dr. Svaka isprava sadrži tri glavna dijela.

Prvi dio jest protokol ili početni dio isprave koji sadrži invokaciju, intitulaciju, inskripciju i salutaciju. Drugi je dio tekst ili sadržaj koji čine arenga, promulgacija, naracija, dispozicija, različite klauzule te sankcija i koroboracija. Treći je dio eshatokol ili završni dio, a sadrži potpise, dataciju i aprekaciju ili želju za dobar završetak.

Naslov desetoga poglavlja glasi „Sfragistika, sigilografija ili pečatoslovlje“. Predmet proučavanja sigilografije vezan je za pečate i njihovu uporabu. Autor upozorava kako znanstvenici često pod pojmom sfragistika podrazumijevaju pečatnu građu, a pod pojmom sigilografija znanost o toj građi. Ipak, nazivi se sve više rabe kao sinonimi. Za povjesničara je bitna radi uočavanja krivotvorina. Pečati se u povijest javljaju vrlo rano, ali njihovo proučavanje počinje istom u razvijenome srednjem vijeku. Pod pojmom pečatnjak podrazumijeva se sredstvo kojim se stavljao pečat, a mogli su biti izrađeni od različitih tvari. Pečati se razlikuju prema sastavu i obliku, a najviše se rabio voštani pečat. Tako je pečat mogao biti utisnuti ili viseći te jednostrani ili dvostrani. Mogli su biti izrađeni od olova, zlata ili srebra pa su se zbog toga zvali bulama. Pečati su mogli biti mali, veliki, obostrani i zajednički.

Jedanaesto poglavlje nosi naslov „Kodikologija“. Ona proučava kodekse, odnosno bavi se njihovim nastankom i izradbom, tj. obrađuje sva fizička obilježja koja se mogu zapaziti na nekome kodeksu ili skupini kodeksa. Cilj je kodikologije opisati rukopisne knjige znanstvenom metodom i pružiti znanstvenim radnicima pomagala za rad. Pod kodeksom se podrazumijeva rukopis koji je nastao u razdoblju od antike do kraja srednjega vijeka. Proučavanje kodeksa javlja se istom u novije doba.

U dvanaestome poglavlju, „Povijesna metrologija“, obrađen je kratak prikaz mjera kroz povijest i daje odgovor na pitanje što je čovjek sve mjerio i kako. Tako su primjerice za mjerenje dužine čovjeku poslužili dijelovi tijela: prst, palac, dlan, pedalj, stopa, korak, lakat, hvat ili sežanj. Za mjerenje obujma čovjek je rabio čašu, bokal (vrč), sić, amforu, vreću, tovar i sl. Važno je istaknuti da mjere nisu svugdje imale jednaku vrijednost. U rimsko doba postojao je dobro razrađen sustav mjera pa su antički nazivi zadržani sve do XIX. stoljeća. Od Francuske revolucije uvodi se decimalni sustav mjera, a 1960. godine prihvaćen je međunarodni

sustav mjera. Autor je ovomu poglavlju u Prilozima dodao brojne primjere preračunavanja starih mjera u nove.

Trinaesto poglavlje nosi naslov „Egdotika i filološki pristup povijesnim vrelima“. Zadatak egdotike jest na znanstven način predočiti tiskom izvorni tekst kako bi bio jasan i razumljiv. Egdotika je vezana za tekstualnu kritiku, a neki je s njom poistovjećuju. Tekstualna kritika zapravo je grana filologije, a ona se isprepleće s povijesnim studijem. Zajedničko im je proučavanje dokumenata na papiru i pergameni, objavljivanje diplomatskih vrela, povijest teksta, tekstualna kritika i kritičko objavljivanje tekstova (egdotika). Budući da su neke riječi tijekom prošlosti mijenjale značenje, povjesničaru je nužno točno poznavati značenje pribilježene riječi u nekome povijesnom vrelu. Uz promjenu značenja riječi povjesničar se na području filologije najčešće susreće s problemima iz onomastike, odnosno uz imena ljudi (antroponimi) i mjesta (toponimi). Diplomatski tekstovi objavljuju se u cijelosti, djelomično ili sažeto. U novije vrijeme rabe se tri vrste izdanja cjelovitih tekstova: mehaničko, diplomatsko i diplomatsko-interpretativno ili kritičko izdanje.

Naslov četrnaestoga poglavlja glasi „Arhivistika“. To je znanost koja proučava arhiv i arhivsko gradivo, njihovu narav, strukturu, povijest, očuvanje, održavanje, uređivanje i porabu te izgradnju i održavanje prostora i opreme u kojima se nalazi arhivsko gradivo. Za povjesničara arhivistika je pomoćna znanost jer mu pomaže pri pronalaženju arhivskih izvora i njihovu boljem shvaćanju. Arhivi su nastali kao privatna i društvena potreba za čuvanjem izvornih spisa i zbog toga su postojali od davnine, gotovo od pronalaska pisma. Arhivsko gradivo uglavnom čine spisi koji su sastavljeni zbog dokazne ili zakonske vrijednosti. Tako dokumenti nisu pisani radi povijesti nego zbog različitih poslovnih aktivnosti, tj. da bi u određenome trenutku mogli poslužiti kao dokaz preuzetih obveza, a povijesnu vrijednost dobili su istom kasnije. Arhivsko gradivo pohranjeno je na različite načine i u različitome obliku.

Petnaesto poglavlje nosi naslov „Numizmatika“. U širem značenju to je znanost koja proučava novac kao povijesne ostatke, a u najužem značenju pojam se rabi za znanost koja se bavi metalnim novcem i medaljama posebice staroga i srednjega vijeka. Metalni novac uglavnom

se kovao, a rijetko lijevao. Na metalnome novcu na objema stranama nalazili su se likovi, natpis i dodatni znakovi. Razlikuju se četiri skupine tipova metalnoga novca. Najčešće se prikazuje vlast koja izdaje novac, tj. lik vladara, zatim religiozni prikazi, prikazi spomena na neki događaj ili samo ispisana novčana vrijednost. Vrlo je važno znati pravilno opisati metalni novac. Povjesničar se numizmatikom uglavnom služi ako nema drugih vrela.

Naslov šesnaestoga poglavlja jest „Heraldika ili grboslovlje“. To je znanost koja proučava grbove. Grbovi su prema određenim pravilima izrađene značke ili znakovi prepoznavanja neke osobe, obitelji ili udruge. Počeli su ih rabiti u prvoj polovini XII. stoljeća ratnici u vrijeme križarskih ratova. Glavni sastavni dijelovi grba jesu štit i kaciga. Od renesanse štit se sve manje rabio, a grb je postao znak prepoznavanja vlasti i vlasništva, kao pravni dokaz ili ukras. U to vrijeme grb je dobio još nekoliko dijelova: plašt, nakit, uvojnica ili točenica, znakovi čina i dostojanstva, a na pojedinim grbovima bili su čuvari grba, zastori, redovi, gesla i bojni povici te zastave. Vrlo je važno znati pravilno opisati grb za što postoje posebna pravila. Potrebno je znati što čini glavni, a što sporedni dio grba. Kako pravilno podijeliti grb i kako određene boje označiti simbolima te kako opisati likove na grbu? Poznavanjem grbova povjesničar može odrediti vrijeme gradnje pojedinih građevina, crkava, lakše je razlikovati dvije nepoznate obitelji, a dolazi i do drugih važnih podataka.

Posljednje poglavlje nosi naslov „Veksilologija ili zastavoslovlje“. Veksilologija je pomoćna povijesna znanost koja proučava zastave, a pojam se počeo rabiti istom u XX. stoljeću. Od rimske vojničke i carske zastave razvila se kasnija zastava. Zastava je uglavnom zadržala četvrtast oblik i prečku o kojoj visi na nosaču. S vremenom zastave su postale simbolom i znakom raspoznavanja država, pokrajina, gradova i ustanova. Najstarijom državnim zastavom smatra se danska koja se nije mijenjala od XIII. stoljeća, a među trobojnicama najstarija je nizozemska iz XV. stoljeća. Zastave ostalih država uglavnom su nastale u XIX. stoljeću.

Na kraju knjige *Povijesna vrela i pomoćne znanosti* nalaze se vrlo opširni Prilozi čija je vrijednost neizmjerena jer upravo oni olakšavaju

razumijevanje teksta. Prilozi uključuju povijesne zemljovide, rodoslovlja, kronološke i metrološke tablice te iznimno vrijedne primjere iz paleografije i diplomatike. Tekst u knjizi obogaćen je brojnim ilustracijama. Autor je tekst nastojao učiniti jasnim i razumljivim ne opterećujući ga brojnim podacima važnim samo za stručnjake u pojedinoj pomoćnoj povijesnoj znanosti. Zbog toga je knjiga zanimljiva i onima bez stručne povijesne spreme, a ujedno je velik prilog hrvatskoj historiografiji.

GORAN MIJOČEVIĆ

Vrijedno djelo o povijesti Huma i Hercegovine

Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa „Hum i Hercegovina kroz povijest“, I.-II., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 1625.

U organizaciji Hrvatskoga instituta za povijest u Zagrebu i Sveučilišta u Mostaru održan je 5. i 6. studenoga 2009. Međunarodni znanstveni skup *Hum i Hercegovina kroz povijest*. Skup je okupio velik broj znanstvenika i izlagača kako iz Hrvatske tako i iz Bosne i Hercegovine i drugih susjednih zemalja koji su dvodnevnom izlaganjem predstavili i posjetiteljima skupa približili povijest Huma i Hercegovine. Kao rezultat znanstvenoga skupa u prosincu 2011. izašao je zbornik radova u dvije knjige u kojemu su priloženi radovi 46 autora na više od 1620 stranica. U radovima znanstvenoga, stručnoga i preglednoga karaktera autori se bave crkvenim, političkim, društvenim, demografskim i kulturnim prilikama Huma i Hercegovine u razdoblju od pretpovijesnoga do modernoga doba. Svi radovi popraćeni su sažetcima na engleskome jeziku koje je preveo Edward Bosnar.

U prvoj knjizi zbornika na 866 stranica predstavljeni su radovi 26 autora koji se bave arheološkim, crkvenim, kulturnim i društvenim temama od ranoantičkoga do kraja turskoga razdoblja. Nekoliko je radova popraćeno i slikovnim priložima na kojima je prikazana bogata kulturna baština Huma.

Zbornik otvara uvod Ivica Lučića „Humaska zemlja Hercegovina“, koji donosi kratak prikaz povijesti Hercegovine, a Nino Raspudić umjesto predgovora donosi prilog „Stereotipi o Hercegovini i Hercegovcima“.

Slijede članci od kojih je prvi u nizu rad Boška Marijana „Protopovijesno doba u Hercegovini“ (str. 25. – 54.), u kojemu autor piše o zastupljenosti grčkomediteranskoga utjecaja u Hercegovini te fazama u razvoju protopovijesnoga doba. Anđelko Mijatović u radu „Kulturna baština u Tihaljini od prapovijesti do srednjega vijeka“ (str. 55. – 84.) na osnovi literature i terenskih istraživanja prikazuje materijalne ostatke na području Tihaljine. Pero Marijanović, Željko Raguž i Stanislav

Vukorep u radu „Moguće geološko-morfološke poveznice Hercegovine s povijesnim nazivom ‘Crvena Hrvatska’“ (str. 85. – 98.) pišu o geološko-morfološkoj poveznici Hercegovine s povijesnim imenom „Crvena“ i drugim toponimima u Hercegovini.

Radove s područja crkvene povijesti donose Ante Škegro, „Ranokršćanska crkvena organizacija s hercegovačkih prostora“ (str. 99. – 116.), Tomo Vukšić, „Biskupi koji su upravljali Katoličkom crkvom u Hercegovini“ (str. 117. – 132.), gdje autor donosi popis biskupa koji su upravljali Hercegovinom od starokršćanskoga doba do danas, te Vinicije B. Lupis, „Povijesni pregled Zahumske (Stonske) biskupije od početka do 1300. godine“ (str. 133. – 156.). Marinko Tomasović u članku „Crkvena arhitektura Huma – od kasnoantičke tradicije do srednjovjekovnih načela“ (str. 157. – 196.) donosi primjere srednjovjekovne arhitekture u Humu.

O povijesnome zemljopisu Hercegovine u djelima srednjovjekovnih pisaca raspravljaju Vladimir Sokol u radu „Gdje se nalazila Porfirogenetova Paganija i granica sa Zahumljem“ (str. 197. – 216.) i Mladen Ančić u članku „Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani – Tragom zabune koju je prouzročilo djelo *De administrando imperio*“ (str. 217. – 278.).

Priloge o srednjovjekovnim spomenicima donose Miroslav Palameta, „Kršćanska likovnost na stećcima“ (str. 279. – 330.) i Zdenko Žeravica, „Križevi kao simbol kršćanstva na srednjovjekovnim kamenim nadgrobnim spomenicima – mramori (tzv. stećci) u Konavlima“ (str. 331. – 402.). Marko Babić u članku „Prinos hercegovačkoj hagiotoonomastici“ (str. 403. – 432.) istražuje utjecaj kulta katoličkih svetaca na hercegovačku toponomastiku, a Milka Tica obrađuje nekropolu stećaka u selu Ledinac kod Gruda u članku „Ledinačka nekropola“ (str. 433. – 472.).

O konfesionalnim promjenama i njihovim razlikama u istočnome i zapadnome dijelu Huma razmatra Dijana Korać u članku naslovljeno me „Religijske prilike u humskoj zemlji od XIII. stoljeća do pada pod osmansku vlast“ (str. 473. – 494.), a Hrvatinić u radu „Mučenici i sveci humske zemlje od XIV. do polovice XIX. stoljeća“ (str. 495. – 528.) između ostaloga donosi i kratke životopise 70-ak mučenika i Božjih ugodnika te datume blagdana ili spomendana.

O spomenicima srednjovjekovne pismenosti, ispravama humske kancelarije i stvaralaštvu na latinskome jeziku raspravljaju Marinka Šimić, „Pismenost u srednjovjekovnoj Hercegovini“ (str. 529. – 560.), Milko Brković, „Srednjovjekovna humska kancelarija“ (str. 561. – 600.), te Pavao Knezović – Šime Demo, „Latinitet u Hercegovini prije 1852. godine“ (str. 601. – 626.).

O gospodarskim prilikama raspravlja Radmilo Pekić – „Strani trgovci na području srednjovjekovne Hercegovine“ (str. 627. – 646.), a Esad Kurtović u članku „Seniori hercegovačkih Vlaha“ (str. 647. – 698.) razmatra vazalne odnose Vlaha i bosanskih vladara te istaknutih velmoža Pavlovića i Kosača.

Radove o padu Hercegovine pod Turke te društvenim i demografskim prilikama pod turskim gospodstvom donose Petar Vrankić, „Hercegovina zemlja od propasti Bosne do definitivnog pada pod Turke u svjetlu suvremenih bizantskih i osmanskih izvora“ (str. 697. – 742.), Dijana Pinjuh, „Položaj seljaka u Hercegovini u prvim stoljećima nakon turskoga osvajanja“ (str. 743. – 756.), Milenko Krešić, „Depopulacija jugoistočne Hercegovine izazvana turskim osvajanjem“ (str. 757. – 778.), i Robert Jolić, „Emigracije iz Hercegovine kroz povijest“ (str. 779. – 804.).

Prva knjiga završava dvama radovima filološkoga karaktera koje pišu Domagoj Vidović, „Razvoj hrvatskog sustava osobnih imena u istočnoj Hercegovini“ (str. 805. – 832.), i Radoslav Dodig, „Etnička, konfensionalna i regionalna imena i nadimci u Hercegovini XV.-XIX. st.“ (str. 833. – 866.).

Druga knjiga na više od 700 stranica donosi radove 19 autora u kojima se obrađuju prilike u Hercegovini tijekom XIX. i XX. stoljeća. Prvih nekoliko članaka bavi se tematikom političkih i društvenih zbivanja u Hercegovini tijekom austro-ugarskoga razdoblja. Prvi je članak Ivice Šarca „Hercegovina u razdoblju austro-ugarske uprave“ (str. 11. – 52.), dok Seka Brkljač u članku „Urbanizacija Hercegovine – demografski i privredni razvoj gradova od 1878. do 1941. godine“ (str. 53. – 88.) prati razvoj gradova od 1878. godine pa sve do početka Drugoga svjetskog rata. Zoran Grijak u članku „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austro-ugarskom razdoblju“ (str. 89. – 132.) na

temelju arhivske građe analizira identitet bosansko-hercegovačkih Hrvata. Cjelina koja se odnosi na austro-ugarsko razdoblje završava zajedničkim člankom Šimuna Muse i Ilije Muse „Hrvatske političke novine u Mostaru na smjeni XIX. i XX. stoljeća“ (str. 133. – 148.).

Slijede radovi koji se odnose na političku i društvenu povijest Hrvata u Hercegovini između dvaju svjetskih ratova. Na temelju arhivske građe, tiska i literature o Hrvatima u istočnoj Hercegovini piše Zdravko Dizdar, članak je naslovljen „Položaj Hrvata u istočnoj Hercegovini između dvaju svjetskih ratova (1918.-1941.)“ (str. 195. – 240.). Jure Krišto u radu „Zaboravljeno mjesto: duvanjski kraj tijekom prve polovice XX. stoljeća“ (str. 241. – 294.) prikazuje povijest političkih zbivanja, djelatnost kulturnih društava i nekih pojedinaca duvanjskoga kraja. U članku naslovljenome „Hrvatska težačka stranka u političkom životu hercegovačkih hrvata-katolika (1919.-1923.)“ (str. 295. – 316.) Zlatko Matijević rekonstruira nastanak, djelovanje i nestanak spomenute stranke s osvrtom na izborne rezultate iz 1920. i 1923. godine. O početcima djelovanja Hrvatske republikanske seljačke stranke, izbornim uspjesima te odnosu s Hrvatskom težačkom strankom piše Ivica Glibušić u radu „Izborni uspjesi Hrvatske republikanske seljačke stranke na skupštinskim izborima 1923. u Mostarskoj oblasti“ (str. 317. – 344.).

O razdoblju između dvaju ratova pišu još i Zlatko Hasanbegović, „Hercegovački disidenti Jugoslavenske muslimanske organizacije u kraljevskoj diktaturi 1929.-1935.“ (str. 345. – 360.), Mario Jareb, „Prilozi za povijest Ustaške organizacije u Hercegovini i među Hercegovcima do travnja 1941.“ (str. 361. – 378.), Ivana Šubic, „Zagrebački tisak o Hercegovini između dvaju svjetskih ratova (1918.-1941.)“ (str. 379. – 410.).

O nacionalnoj svijesti i podrijetlu bunjevačkih Hrvata piše Josip Ivanović, „Mjesto i značaj Huma i Hercegovine u nacionalnoj svijesti bunjevačkih Hrvata“ (str. 411. – 424.). Slijedi članak Nikice Barića „Uloga Mostara kao točke za opskrbu Dalmacije nakon kapitulacije Kraljevine Italije u rujnu 1943. godine“ (str. 449. – 458.). Tomislav Jonjić na temelju objavljenih i neobjavljenih izvora utvrđuje okolnosti zločina koji se dogodio na Širokome Brijegu 1945. godine u članku naslovljenome „Pokolj

širokobrijeških franjevaca u kontekstu uspostave jugoslavenske komunističke vlasti“ (str. 459. – 490.).

Sljedeći niz obrađuje razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata do 1990. godine. Miroslav Akmadža: „Položaj Katoličke crkve u Hercegovini u prvim godinama komunističke vladavine“ (str. 491. – 508.), Vera Katz: „Nekoliko primjera ideološke upotrebe ‘narodnog prosvjećivanja’ u Hercegovini 1945.-1952.“ (str. 509. – 528.), Husnija Kamberović, „Mostarsko savjetovanje 1966. godine“ (str. 557. – 587.) i Ivica Lučić, „Jesen komunizma i Jugoslavije – Bosna i Hercegovina u zadnjem desetljeću komunističke Jugoslavije (1980.-1990.) s posebnim osvrtom na Hercegovinu“ (str. 589. – 628.).

Posljednji članak u zborniku jest članak autora Davora Marijana, „Djelovanje Jugoslavenske narodne armije u Hercegovini 1990.-1992.“ (str. 629. – 652.).

Druga je knjiga obogaćena s pet blokova slikovnih priloga, fotografija i karata koji prikazuju pojedina naselja s kraja XIX. i početka XX. stoljeća, prizore iz svakodnevnoga života, ratne i poratne događaje te fotografije kulturnih i društvenih udruga, što zborniku daje i slikovni pregled kulturnoga razvoja Hercegovine te društvenih i životnih prilika u različitim razdobljima. Slikovne priloge br. 1 i 3 donosi Ivica Lučić. Prvim su prilogom predstavljani Mostar, Ljubuški i drugi hercegovački gradovi u razdoblju od 1880. do 1980., a trećim, koje je snimio nepoznati austro-ugarski časnik, različite prigode, objekti, ljudi u polju duhana, na ulici. Slikovne priloge br. 2 i 4 priredio je Mario Jareb. Prilog br. 2 predstavlja ilustrirani književni polumjesečnik *Nada*, koji je izlazio u Sarajevu od 1895. do 1903., dok četvrti prilog predstavlja ilustrirani list *Svijet*, koji je izlazio od 1926. do 1939. u Zagrebu. U posljednjem, petome slikovnom bloku prikazani su zemljovidi Bosne i Hercegovine od 1876. godine pa nadalje.

Zbornik završava završnom riječi urednika Ivica Lučića, fotografijama sa znanstvenoga skupa te kazalom osobnih imena.

Zbornik *Hum i Hercegovina kroz povijest* važan je prilog boljemu poznavanju bogate kulturno-povijesne baštine Huma i Hercegovine. Riječ je o zanimljivu i vrijednu djelu koje će istraživačima i onima koji

će to istom postati biti nezaobilazan putokaz u novim istraživanjima i rasvjetljavanju u historiografiji pomalo zanemarene prošlosti Hercegovine i Hercegovaca. Nadati se da će se na jednome od sljedećih znanstvenih skupova o Hercegovini obraditi i ona područja i događaji za koja smo u ovome izdanju ostali zakinuti.

DIJANA PINJUH